

VITA

GYÁNI GÁBOR

ELBESZÉLHETŐ-E EGY CSATA HITELES TÖRTÉNETE?*

Metatörténeti megfontolások

A címben megfogalmazott kérdés olyan történetelméleti problémára utal, amely a posztmodern kihívása nyomán vált igazán tudatossá a szaktörténészek körében is. A probléma lényege röviden így foglalható össze: (1) a világról és a benne magunkról elérhető tudás kizárólag közvetítések útján férhető hozzá; (2) az így megszerzett, a referált valóságról ezúton nyert ismeretek konstruált jellegűek – szellemi konstrukciók; (3) a megismerés tartalmát a megismerési folyamat kommunikációs szakasza, vagyis a megbeszélés és a közreadás módja és formája egyaránt közvetlenül meghatározza, a történetírás formája és tartalma közt ilyenformán folytonosság áll fenn.

Mindezek közvetlen közelről érintik a történeti tény fogalmát, amely – e felfogás szerint – korántsem adott, hanem *fellelt* (általunk létrehozott) entitás; érintik továbbá a tény konstruálásától a történet megszerkesztéséig tartó folyamatot, s végül felvetik a történetforma megválasztásával kifejezett vagy kifejezni kívánt tartalom, a mondanivaló (a jelentés) kérdését.¹

Az, ami bennünket ezúttal közelebről izgat, nem más, mint a tanúbizonyosság (a forrás és a benne szereplő adatok) *megbízhatóságának* (történeti megítélésének), valamint a belőle (is) táplálkozó történetírói elbeszélés *lehetőségének* a kérdése. Ez áll azon vizsgálódás mélyén, melynek eredményeként – reményeink szerint – megválaszolhatjuk a kérdést: elbeszélhető-e egy esemény vagy az események bonyolult és kusza sora hitelt érdemlő módon a tanúbizonyosságok evidenciáira hagyatkozva. A csata eseménye szolgál elméleti tépelődésünk empirikus bizonyító anyagául. Az időben egymásra következő és zárt (lehatárolt) egységes egészet alkotó eseményeknek ez a sora különösen alkalmasnak tűnik jelen vizsgálódás céljaira; mint „eseményegységnek” a megfigyelése (a róla való tanúságtétel), és utólagos elbeszélése szinte paradigmaticus módon tárja fel előttünk a történelmi múlt megismerésének megannyi fogas kérdését.

* A Hadtörténeti Intézet és a *Hadtörténelmi Közlemények* szerkesztősége által 2005. október 7-én Történetírás – hadtörténetírás (Paradigmák, utak és módszerek) címmel rendezett vitauilésen elhangzott vitaindító előadás szerkesztett, jegyzetekkel ellátott változata. Folyóiratunk ezzel megkezdi a vitauilés anyagának közzétételét. A továbbiakban is várjuk a vitauilés témájához kapcsolódó írásos hozzászólásokat, melyeket folyamatosan kívánunk közölni. (A Szerk.)

¹ Ezekről a kérdésekről bővebben lásd Gyáni Gábor: *Posztmodern kánon*. Budapest, 2003.; *Uő*: A történetírás fogalmi alapjairól. In: *Bódy Zsombor – Ö. Kovács József* (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 2003. 11–57. o.; *Uő*: A megtapasztalt és elbeszélte múlt. *Korunk*, 2005/8. 66–76. o.; *Willie Thompson*: *Postmodernism and History*. Palgrave, Macmillan, Basingstoke, 2004.

Az *Annales* alapító atyáinak egyikeként tisztelt francia medievista hat évtizeddel ezelőtt körültekintő és egyúttal nem is titkolt szkepszisről árulkodó véleményt formált a történelmi források „megbízhatóságáról”. Elsőként leszögezi: „a tanúságok tulajdonképpen emlékek felidőzéséből állnak, s az észlelés eredendő hibáihoz még az emlékezet hibái is hozzájárulnak – az illékony ‘kiszínező’ emlékezet hibái.” Majd így folytatja: „a tapasztalat azt bizonyítja, hogy nincs olyan tanúbizonyság, amelynek állításai minden tárgyra és körülményre nézve egyformán szavahihetőek. Abszolút értelemben nincs jó tanúbizonyság; csak jó vagy rossz tanúbizonyságok vannak. Alapvetően két típusa van az olyan okoknak, amelyek megzavarhatják – még a legtehetségesebb embernél is – az elméleti képek hűségét. Az első típus a megfigyelő pillanatnyi állapotával függ össze: ilyen például a fáradtság vagy az érzelmi állapot. A másik típus a figyelem mértékétől függ. Kevés kivétellel csak azt látjuk vagy halljuk világosan, amire odafigyelünk. [...] Másrészt számos történelmi eseményt csak erős érzelmek hatása alatt álló emberek figyelhettek meg, vagy olyan tanúk, akiknek figyelme, amely vagy túlságosan is későn ébredt fel, ha meglepetés érte, vagy a közvetlen cselekvés gondja tartotta fogva, nem tudott kellő erővel azokra az elemekre koncentrálni, amelyeknek a mai történész, nem ok nélkül, alapvető jelentőséget tulajdonít.”

Ez tehát a fő oka, hogy azokban az esetekben, amikor a források (krónikák) hihetetlen bőségben ecsetelnek némely eseményt, rögtön kétségessé válik a szavahihetőségük. Így fakad ki velük kapcsolatban: „ugyan micsoda makacs megszokás tartja fenn még mindig a katonák szavahihetőségének illúzióját, amelyekkel a romantikus történészek sovány menüjüket körítették, ha egyszer nincs olyan tanú köztünk, aki képes volna pontosan és egészében megjegyezni azokat a részleteket, amelyek felől oly naívan kifaggatjuk a régi szerzőket? E képek legjobb esetben azt mutatják be, milyenek képzeltek a szerző idejében a cselekedetek megfelelő díszleteit. Ez nagyon tanulságos, de a festőiség kedvelői általában nem ilyen felvilágosításokat várnak el forrásaiktól.”

Nem feledkezik meg végül Bloch arról sem, hogy rámutasson a tanúbizonyságok történeti mivoltára. „A megfigyelőképeség, amely emberről változik, az egyes társadalmakban is különböző mértékű. Bizonyos korokban kevesebb jutott belőle, mint másoknak.” Persze nem egyedül csak a pontosság, de a megfigyelés jellege, a benne tükröződő érdeklődés iránya is döntő e tekintetben: „a kicsiny és meglehetősen mindennapi agyi véletleneken túl sok hiba olyan okoknak tulajdonítható, amelyek más értelemben jellemzőek egy sajátos társadalmi atmoszférára. Ezért aztán – a hazugságokhoz hasonlóan – gyakran ezeknek is dokumentumértékük van”.²

Jó lesz mindezt a későbbiekben mindig szem előtt tartanunk, amikor egy konkrét csata korabeli tanúságtételét tesszük mérlegre az utólagos történészi bölcselkedés (az esemény történetírói elbeszélésének) fényében.

² Marc Bloch: A történész mestersége. Történetelméleti írások. Budapest, 1996. 74–77. o.

Keegan a csata-esemény különlegességéről

John Keegan, napjaink nemzetközileg talán legismertebb, újtó kedvű hadtörténész, a *csata arca* hadtörténeti műfaját megteremtő nevezetes könyvében Wellington herceget idézi a XIX. századból a csata epiztemológiai természetét illetően. „Egy csata története leginkább egy táncestély lefolyására emlékeztet! Bizonyára akadnak, akik fel tudják idézni mindazon apró-cseprő eseményeket, melyeknek közös végeredménye a diadal vagy a vereség: de nincs olyan ember, aki tudhatná, hogy milyen sorrendben követték egymást ezek az események, hogy pontosan mely időpontban történt, ami történt, holott épp ez adja az egyes események fontosságát.”³

Mindezek dacára, teszi hozzá Keegan, Waterloo (még francia oldalon is) korán tárgya lett az eposzi elbeszéléseknek, minél fogva róla „csakis heroikus stílusban, szónoki hévvel lehetett írni”.⁴ Ez a szertartásosan irodalmias tárgyalási mód kerek, a részleteket illetően is „pontos” elbeszéléssel szolgált a nagy csatáról. Erősen emlékeztet tehát a csataképfestésre, amely egyúttal gyakori forrása az írói és a történeti képzeletnek, miután „a szalonfestők... élénk színekben pompázó vásznai, melyek a fotográfiai pontossággal megfigyelt részletek aprólékosságát egyesítették a fizikai törvények oly mérvű semmi-bevevésével, ami szinte már a szürrealisták műveit előlegezi”. Nem csoda tehát, ha: „A csata mindig újra meg újra előadott története szóképeinek – a villanó szablyáknak, a soroknak, melyekben rendet vág a halál, és a robogó paripáknak –, mindnek megvan a maga festészeti megfelelője, ha ugyan e szóképek maguk is, mint némely esetben joggal gyanítható, nem éppenséggel eleve a festők színpompás képzeletéből erednek, holott e piktorok maguk is legfeljebb csak kíváncsi turistaként látták a csatateret.”⁵

Annak érdekében, hogy a waterlooi csata történeti ábrázolása során ő maga sikerrel kikerülhesse a csataleírások már szinte kötelező műfaji konvenciójának a csapdáját, az esemény „emberi élményét” kívánta megragadni és elbeszélni. Erre pedig úgy kerített sort, hogy a csata közrendű résztvevőinek utólagos emlékezéseit aknázza ki forrás gyanánt, és a belőlük kihámozott adatokat a „katonai tényekkel” (a hadtörténet szokványos témáival) egybefűzve, a kettőt együtt mutatta be. Törekvésének az lett az eredménye, hogy új hadtörténet-írói műfajt teremtett, olyat, amely egyszerre több különféle nézőpont egyidejű láttatásával hozta közel a csata, mint esemény valóságát az utókor számára.

A mohácsi csata, mint esettanulmány

Ha felütjük az utóbbi negyedszázadban a mohácsi csatának szentelt két legjelentősebb szaktörténeti munkát, Szakály Ferenc, valamint Perjés Géza könyvét, szemünkbe ötlük, hogy a szorosan vett eseményről (csata) alig esik bennük szó. Ám épp ez a helyzet a mohácsi csata legfőbb (mondhatni egyetlen) narratív forrásával, Brodarics krónikájával is. Kezdjük az utóbbival. Brodarics szövegének kevesebb, mint a negyede szól közvetle-

³ John Keegan: Waterloo. Budapest, 1990. 5. o. A munka a *The Face of the Battle* című könyv egyik fejezete.

⁴ Uo. 6. o.

⁵ Uo. 8. o.

nül a másfélórás viadalról.⁶ Ennél még kevesebb szó esik azonban az ütközetről a történeszek narratíváiban: Szakály Ferenc könyvének 5,4%-a, Perjés Géza munkájának pedig mindössze 1,3%-a foglalkozik a csata eseményeivel.⁷ Persze, ha Perjés könyvének azokat a szövegrészeit is ide számítjuk, melyekben ha nem is magáról a csatáról, de az esemény közvetlen összefüggéseiről van szó, akkor valamivel nagyobb arányt kapunk, a vonatkozó szövegmennyiség azonban így sem éri el a tíz százalékot.

Nem vitás: a mohácsi csata elbeszélése szempontjából kezdettől nagyobb az előzmények és részben a következmények jelentősége, mint amilyen magának a csata esemény-sorának. Az ütközet elbeszélése, ezek szerint, főként vagy túlnyomórészt az esemény kontextusának a rekonstrukciójára és értelmezésére irányul. Ennek két döntő oka van: egyrészt az esemény önmagában vett kisszerűsége (szemben a korábban idézett waterlooi csatával), másrészt a róla szóló források feltűnő szegényessége, a vele kapcsolatos megbízható történeti tudás szembetűnő töredékessége.

Előként a csata forrásanyagát, mindenekelőtt Brodarics krónikáját érdemes közelről szemügyre venni. Úgyszólván ő az egyedüli hiteles szemtanú, akinek a tanúságtétele a történeszek rendelkezésére áll a mohácsi csatáról. Ez a krónika pedig szakasztott olyan, amilyennek Bloch is leírja az effajta tanúságtételeket: szelektív, valamint a kor igényeihez szabott megfigyelési és érdeklődési irány nyer benne kifejeződést, ráadásul az előadásmód maga határozottan narratív jellegű. Ezen utóbbi vonatkozását emeli ki Klaniczay Tibor a szöveg 1976-os újrakiadásához írt Bevezetőjében: „Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról. Brodarics munkája voltaképpen történeti emlékirat. Szigorú történetírás, de egyúttal személyes emlékezés is.” Azaz: egyszerre több műfaj kívánalmait elégíti ki, ugyanakkor olyan narráció, amely egy kivételesen pallérozott elbeszélő munkája. „Az írásművészetet a legjobb források, a klasszikus római történetírók nyomán sajátította el még itáliai tanulmányai során, megtanulva a szerkesztés és a stílus művészetét egyaránt.” Ebből adódóan Brodarics *Igaz elbeszélése*nek „az események drámai előadása, szinte filmszerű megjelenítése, a tragikus esemény légkörének hiteles felidézése” a fő erénye. Később Klaniczay így folytatja: „Szinte valamennyi mohácsi szereplőjének valóságos regény az élete, melyből Brodarics mindig felvillant annyit, amennyi az egyes alakok élővé tételéhez szükséges.”⁸

Való igaz, néhány oldalt szentel ugyan Brodarics a csata tény- és tárgyyszerű bemutatásának, melynek maga is harcoló résztvevője volt, de elsősorban nem erre, hanem a nagy dráma főszereplőire emlékezik szívesen (a szerző egy évvel az események megtörténte után veti csupán papírra – emlékezetére hagyatkozva – a csata „igaz” beszámolóját). A csata lefolyását ecsetelve is talál azonban alkalmat arra (más, a csata szempontjából bizonyonnan fontosabb események felidézése helyett), hogy a heroizálás feladatának kellőképpen megfeleljen. Ez mindenekelőtt a király személyét érinti, mint akkor is, amikor közbevetőleg megjegyzi: „Jelleme, termete és vitézség benne csudás volt. Nagy lett volna királyink közt, ha a végzet akarja.”⁹ Vagy, midőn a király hősi halálra való el-

⁶ Brodarics históriája a mohácsi vésztről. (Ford. és jegyz. Dr. Szentpétery Imre.) Budapest, 1976. (Utánnyomás.)

⁷ Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Budapest, 1975.; Perjés Géza: Mohács. Budapest, 1979.

⁸ Brodarics históriája, 6–7. o.

⁹ Brodarics históriája, 53. o.

szántságát említi.¹⁰ Továbbá: a némileg őt is érintő felelősség elhárításával foglalkozik a csata leírása közben. Azt a mások által utólag megfogalmazott vádat szeretné ugyanis elhárítani a feje felől, hogy a király őrizetére rendelt személyek, illetve azok, akik a csatarendben a neki kijelölt helyről máshová vitték őt, valóban felelőssé tehetőek a király későbbi haláláért – ez legalább másfél oldalt vesz el a csata egyébként is szűkre szabott leírásából.

Az érintett szöveghelyek kapcsán közvetlenül kimutatható, hogy a narratív szerkesztésből adódóan csorba esik a tények pöre előadásán; ami nagyban hozzájárul ahhoz, hogy Brodarics krónikája nem kelti, nem keltheti az eseménnyel egyidejű beszámoló képzetét. A krónikában ekként felbukkanó teleologikus elemek ugyanis kivétel nélkül mind az utólagos visszatekintés jelei. Azaz: Brodarics emlékező krónikája ezeken a pontokon határozottan eltolódik a történetírói beszéd irányába.

A szöveg irodalmi jellegére néha még az a Perjés is felfigyel, aki pedig a forrást, a mohácsi csata egyetlen autentikus (magyar) tanúságtételét kizárólag az eseményeket referáló minőségében használja fel. Egy szövegrész kapcsán megjegyzi: „hangja emelkedett, stílusa szárnyaló, gondosan megkomponált – lenyűgöző erejű drámai jelenet!”¹¹ Ennél azonban nem hatol mélyebbre, nem vet tehát komolyan számot a szöveg *egészének* az irodalmi megformáltságból fakadó minőségével, és ilyenformán nem is tudatosítja magában, hogy Brodarics krónikája valójában a Mohács körüli események fikciós elbeszélését adja kezünkbe.

A történelmi beszéd lehetőségei

Ezzel egyenértékű más korabeli tanúságtétel hiányában Brodaricsra kell tehát a történelmesnek a csata történelmi bemutatását alapoznia, úgy kezelve a fikcionalizált leírást, mint amiből a tényeket is ki lehet valahogy hámozni. Ez a törekvés azonban igen korlátozott sikert ígér, hiszen Brodarics először is nem nyújt kimerítő beszámolót a csata teljes lefolyásáról, másodsor egy szál maga áll történetével, amely így legfőljebb egy a lehetséges sztorik közül (egyetlen nézőpontból beszéli el az események sorát – s ezen a problémán a nem túl gazdag török források sem segítenek érdemben). Mindez pedig oda vezet, hogy vele szemben gyakori a történelmi gyanakvás, ami olykor panasz formájában is kitör a historikusból. Szakálytól idézek: a legmegbízhatóbb, „de meglehetősen szűkszavú [Brodarics] beszámolója”.¹² Perjés pedig így kezdi *A csata* című fejezetet: „Bár könyvünk második részének címe ‘A mohácsi csata’, mégis a vele foglalkozó rész lesz a leg-
rövidebb fejezetek egyike. Ennek oka az, hogy a meglévő források alapján a csata lefolyását pontosan rekonstruálni lehetetlen.”¹³ Ami nyílt szemrehányás – Brodaricsnak címezve. S mit lehet tenni ezek után, milyen lehetőségek adódnak vajon a történetírói beszéd művelésére?

¹⁰ Ekként: „a nádor elvezette a királyt arról a helyről, a mely számára ki volt jelölve, s mint harmadnapja tette, most is körülvezette őt az egész hadseregben, s itt mindenkinek megmutatta, hogy íme, jelen van a király, – néhányan ugyanis kételkedtek ebben, – s kész mindent, még a halált is elszenvedni a hazáért, Krisztus urunknak vallásáért, s a seregben levők nejeiért és gyermekeiért.” Uo. 55. o.

¹¹ *Perjés*: i. m. 364. o.

¹² *Szakály*: i. m. 131. o.

¹³ *Perjés*: i. m. 413. o.

Két megoldásra mutatok be példát, jóllehet több megoldás is felmerülhet; ezek egyikéről, a számomra legrokonszenvesebbről azonban csupán a konklúzióban szólok egészen röviden.

1. A szolid és visszafogott deskripció megoldása képezi az egyik kézenfekvő alternatívát, amit különösen a mohácsi csata mostoha forrásadottságai indokolnak. Ezt a megoldást választva a történész nem igyekszik túl sokat markolni az eseményről szóló szintén szűkszavú előadásában. Mely utóbbi szükségképpen sok bizonytalanságot is magában rejt az esemény lefolyásának rekonstruálása során, a historikus azonban mindig jelzi helyenkénti tudatlanságát, a múltról általa alkotott kép szegényességét és bizonytalanságait. Így tesz Szakály is, kijelentvén: „a támadás már *alighanem* elfulladt”.¹⁴ (Kiemelés tőlem – Gy. G.) Nem szégyelli tehát bevallani, hogy semmit nem tud az esemény egyik vagy másik fontos (fontosnak vélt) mozzanatáról, s ez okból nem is kíván rólok beszélni. Nézzünk egy példát. „Azt, hogy a magyar lovasság vágta magát át a ruméliaiakon vagy pedig, meglepetésük elmúlván, végrehajtották a szétnyílást, s maguk engedték át azt, nem tudni.”¹⁵ Holott a szóban forgó esemény bizonytalansággal lehetett a csata végső kimenetelére, és emiatt perdöntő történelmi megállapítások apropója is szokott lenni. Egy ehhez fogható őszinte beismerésre idézem következő kijelentését: „az adatok ettől fogva már áttekinthetetlenek, és szinte teljesen ismeretlen a második harcrend támadásának sorsa is.”¹⁵

Az ismeretek hiányának pótlása végett historikusunk ritkán és csak módjával él a tudományos fantázia egyébként nélkülözhetetlen eszközével, amire azonban olykor maga is rákényszerül. Arra a kérdésre, hogy miért a mohácsi síkon került sor az ütközetre, és mi lehet ebben a véletlen és mi a tudatosság szerepe (legalábbis magyar oldalon), Szakály hipotetikus választ ad, melyet a történelmi analógia bizonyító erejére alapoz. Ennek nyomán konstatálja végül, hogy: „a magyar hadvezetés önként, előre megfontolt szándékkal, sőt ha ezt a kifejezést a mohácsi hadjáratra egyáltalán alkalmazni lehet, gondos megfontolás után választotta ki az ütközet helyét.”¹⁶ Állítását nem valamely megbízhatónak tartott forrás hihető adataira építi, amely arról adna egyebek közt számot, hogy mit gondoltak Lajos király környezetében (és mit gondolt maga a király) az ütközet lehetséges vagy kívánatos színhelyét fontolgatva (ilyen forrás ugyanis nincs). Pusztán analogikus levezetésről van szó, melynek az az alapja, hogy az 1526-ot megelőző nem túl távoli múltban időnként már előfordult Mohács csatateréként való kiválasztása. Kommentárként vele kapcsolatban nyomban meg is jegyzi: „Nem tudunk másra gondolni, mint hogy valami, ki tudja mikor beidegződött, hamis elképzelés tartotta fogságban a vezetőket.”¹⁷ Szakály megállapításában elsősorban nem az értékelő ítélet („hamis elképzelés”) az igazán figyelemre méltó, hanem főként az, hogy két vagy három egyöntetű (tehát ismétlődő) megoldás alapján rögtön valamiféle beidegződött gyakorlatra következtet. Lehet, hogy igaza van, de ez korántsem biztos.

A hadtörténetben jószerivel megszokott, hagyományos eposzi elbeszélésmód kellékeként a retorika sem hiányzik (nem is hiányozhat) egy történelmi munkából. Nem kivétel

¹⁴ Szakály: i. m. 34. o.

¹⁵ Uo. 33. o.

¹⁵ Uo. 34–35. o.

¹⁶ Uo. 30. o.

¹⁷ Uo. 30–31. o.

ez alól Szakály ábrázolata sem. Szerzőnk úgyszólván anticipálja az ütközet magyarok szempontjából kedvezőtlen végső kimenetelét, így mutatva be a csatára várakozó magyar sereget: „mindenképpen túl akar lenni az erőpróbán augusztus 29-én. Sokakat a szorongató félelem, sokakat a vakremény, sokakat az elszánás tesz türelmetlenül várakozóvá.”¹⁸ A minden bizonnyal szándékosan jelen időben megfogalmazott kijelentő mondatban arra esik a hangsúly, hogy „türelmetlenség” kerítette hatalmába a sereget, a türelmetlenség pedig – jól tudjuk – soha nem vezet jóra, bármi álljon is mögötte; ez utóbb be is igazolódott, hiszen elvesztettük a csatát. Jóllehet Szakálynak semmilyen kézzelfogható bizonyítéka nincs az általa inkább csak feltételezett tényre. Brodarics révén tudható ugyan, hogy a király bizonytalankodott és folyton halasztani próbálta az összecsapást, a katonák ellenben „zúgtak és méltatlankodtak” ezt hallván, mivel a „nyugalomhoz és tétlenséghez szokott előkelők, úgymond, a kik ilyesmit ajánlnak a királynak, futásra gondolnak, nem csatára”.¹⁹ Ennél többet és sokkal konkrétabbat azonban nem tudunk a harcok hangulatáról. Ráadásul kérdéses, valóban a katonák vagy csupán egyes parancsnokaik véleményét tolmácsolja-e Brodarics, lévén hogy leginkább velük találkozott a szűk körű megbeszéléseken (a katonákkal viszont nem feltétlenül alakult ki szorosabb személyes kapcsolata). A parancsnokok hangulata ugyanakkor nem feltétlenül vágott egybe alárendeltjeikkel. Mindez talán mindegy is, hiszen a valóság ez esetben sem forrásokkal igazolt módon kerül a történetész tálalásában a szemünk elé; a hangulatfestő retorikai elemeknek legfőjebb a dramaturgiai funkciója számít – az esemény sor tragikus végét vetítik előre.

Hasonló retorikai szerep hárul a csata végének az elbeszélésére is, midőn a fejvesztett menekülés képét rajzolja meg a történetész (amiről úgyszólván nincs megbízható és részletes tanúbizonyság). Kérdés persze, hogy akadhat-e egyáltalán jó tanú a menekülés hűséges dokumentálására, hiszen mindenki, aki közvetlenül is érintett a dologban (és tanú válhatna idővel belőle), a saját futásával, az élete mentésével van ekkor elfoglalva, így enyhén szólva szelektív a megfigyelőképessége. Ezért sem lehet túl sok valóságfedezete egy csatavég leírása során az ekként előadott beszámolóknak. „Aztán általános lesz a futás, kinek menedéket nyújt, kinek örök nyughelyet a környéken mindenfelé terpeszkedő mocsár, vízmosás, zombék. Kit elfed az üldözők elől, kit elborít az estefelé már az égből is ömlő víz. A könnyűlovas könnyen fut versenyt életéért az őt üldöző akindzsival. Nem is marad levágva belőlük a csatatéren több néhány ezernél, az egész egyharmadánál.”²⁰

Feltehetően helytálló, amit a történetész a könnyűlovasok menekülési esélyeit illetően mond, bár, hogy ténylegesen úgy történt-e minden, ahogy írja, a történeti adatok teljes hiányában eldönthetetlen kérdés marad. Elvileg nincs tehát kizárva, hogy másképp is történhettek a dolgok, például úgy, hogy az ellenség kisebb gondot fordított a könnyűlovasok üldözésére, és ezért maradhatott életben kétharmaduk. A végeredmény felől tekintve (hányan éltek túl a csatát ebből a csapatrészből) nem tűnik eleve eldöntöttnek, hogy az üldözés úgy zajlott, ahogy a történetész ábrázolja, kivéve azt a (hipotetikus) esetet, hogy a török minden csapatrészt egyforma hévvel vett (volna) üldözőbe. Mindent összevéve, a megvizsgált szövegrész hitelességét a retorikus megfogalmazás ereje garantálja, amit vi-

¹⁸ Szakály: i. m. 31. o.

¹⁹ Brodarics históriája, 39. o.

²⁰ Szakály: i. m. 35. o.

szont a magyarok szempontjából tragikusan végződő csata hatásos megjelenítése végett vetett be csupán a szerző.

2. A történelmi megszólalás további lehetséges módját – a Szakályétól eltérő – normatív megközelítés szabja meg. Ez utóbbi korszerű változatát a modellező eljárás képviseli. Mohács historiográfiájában Perjés Géza járt ezen az úton. A kérdésről írt terjedelmes munkája legelején kifejti e szemléletmód szerinte kifejezetten előnyös vonásait. „Olyan esetekben, amikor a forrásanyag hiányosságához szemléleti zavarok is járulnak, különös jelentősége van a történelmi kutatásban az emberi cselekvések lehetséges határait és a történelmi mozgások fő irányát kijelölő modelleknek.”²¹ Majd rámutat: a modellek fő haszna abban áll, hogy segítségükkel könnyebben tisztázható a téma, s egyúttal elkerülhető a szubjektivista, a moralizáló ítélkezés csapdái is; végül a modellek olyan, az eseményeket és a helyzeteket illető értelmezési (fogalmi) teret nyújtanak, amely megkönnyíti a történész számára a szétszórt és hiányos adatok hasznosítását.²² Lássuk, mire jutott Perjés a modellalkotás birtokában.

Nyomban feltűnik az olvasónak, hogy szerzőnk túlzottan is felülről kezeli, mondhatni lekezeli a forrásait (magát Brodaricsot). S teszi ezt a saját magasabb rendűnek vélt tudása jegyében. Ez abban nyilvánul meg, hogy ott és akkor ad csupán neki igazat, amikor a krónika beszámolója egybevág saját elképzeléseivel. Nézzünk néhány beszédes példát. „A magunk részéről ebben az esetben inkább Brodarics szavainak adunk hitelt.”²³ A félreértések elkerülése végett meg kell jegyeznünk, ez esetben nem egy másik kortárs tanúbizonyossággal szemben dicsőül meg Brodarics (ilyen többnyire ugyanis nincs), hanem egy két háború közti hadtörténezzsel, Gyalóky Jenővel szemben!

Továbbá: „Hol állt fel tehát a magyar sereg? Ehhez biztos támpontot Brodarics... idézett leírása ad.”²⁴ Brodarics krónikájának ez a fajta pozitív elbírálása azonban inkább a kivételek közé tartozik. Ami azért kelt őszinte meglepetést, mivel a meghatározhatatlan, vagyis vegyes műfajú Brodarics-féle írásművön kívül más érdemi tanúbizonyosság nem áll a történész rendelkezésére. Akkor viszont, vetődik fel joggal a kérdés, milyen alapon bírálja felül a historikus a csatáról a tanú által elmondott történet-változatot? Erre kizárólag a történelmi tudás magasabbrendűsége jogosítja fel őt, amely közvetlenül a modellalkotás első- és felsőbbrendűségéből fakad – szerinte.

Nem arról van azonban szó, hogy a történelmi távlat *ab ovo* valamiféle tudástöbblettel kecsegtetne bennünket, mivel a történész az általa már ismert következmények fényében dönthet valamely múltbeli történés (vagy folyamat) valós történelmi *jelentőségéről*, s ez biztosabb támpont, mint az esemény valamikori résztvevőinek a prizmája. Jóllehet Brodarics is megsejtett már valamit Mohács átlagon felüli történelmi jelentőségéből, különben bele sem vágott volna egy évvel az események után emlékei írásos

²¹ *Perjés*: i. m. 14. o.

²² Ez a történetírói krédó teljes mértékben megfelel az ez idő tájt virágjában lévő társadalomtudományos történetírás eszményének, melyet hadtörténezzként, valamint történelmi statisztikusként főként Perjés Géza képviselt idehaza vitathatatlanul igen magas szinten. Vö. *Andaházi Szeghy Viktor* (összeáll.): *Perjés Géza műveinek bibliográfiája 1950–2005*. In: *Hausner Gábor* (szerk.): *Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, 2005. 835–851. o.

²³ *Perjés*: i. m. 376. o.

²⁴ Uo. 387. o.

megörökítésébe. Narratívája arra is kellő bizonyítékul szolgál, hogy szerzőnk tisztában volt vele, a mohácsi csatavesztéssel valami tartósan eldőlt az ország életében. Gyanúkat megerősíti műve tematikai felépítése, nevezetesen, hogy Brodarics részletesen bemutatja az ország elitjét (amely, tudjuk, részben megsemmisült a mohácsi csatamezőn, vezetés nélkül hagyva Magyarországot, s ekként szolgáltatva ki azt a különféle hatalmak, mindenekelőtt a török kénye-kedvének). S az sem lehet a pusztán véletlen dolga, hogy érzéletes országleírást is ad munkájában, mely földrajzi tabló talán épp a veszendőbe menő országról az utolsó pillanatban készített pillanatfelvétel céljából készült.

De nem a történelmi jelentőségről, sokkal inkább a jelentésről van szó Perjés sűrű forráskritikai észrevételeiben, és nemkülönben a forrást (vagy forrásokat) a saját modelljével behelyettesítő megoldási javaslatában. Az utóbbihoz hadd fűzzem hozzá gyorsan: szerzőnk nem más forrásokra építve korrigálja Brodaricsot (más források hiányában ezt rendszerint meg sem tehetné), hanem elméletileg (logikailag) kezdi ki a krónikás szavainak hitelét. Így végül a történetíró tudományos fantáziájából fakadó logikai következtetések kezdik betölteni a történeti igazság szerepét. Ez pedig azért lehetséges, mert Perjés nincs túl jó véleménnyel Brodaricsról, mivel (a) rossz megfigyelőnek tartja, s a tényközléseit emiatt mint teljesen megbízhatatlanokat rendre el is veti; (b) ráadásul tudatos hazudozóként is megbélyegzi őt. Bár a krónikás nevét ezúttal nem említi, de ki másra lehet következő kritikája. „A csatáról hírt adó szemtanúk [nota bene: magyar oldalon Brodarics az egyetlen ilyen szemtanú] ... csak egy részletét tekinthették át... De még a csata egyes részleteit tükröző leírásokkal szemben is alapos kételyek merülhetnek fel, mivel íróik kevés kivétellel, vagy nem értettek a katonai mesterséghez, így az egész harc nem volt más számukra, mint érthetetlen tohuvaobhu, vagy pedig tudatosan meghamisították a történeteket. Brodarics szakértelemhiányáról előadásunk során többször meggyőződhattünk”, mint ahogy – folytatja – a török források sem különben a hadi kompetencia tekintetében, ráadásul nem is szavahihetők.²⁵

Ha a Perjés munkáján szemléltetni kívánt történetírói beszédmódot mérlegre tesszük, a benne foglalt megközelítés egy előnyére és egy hátrányára könnyen rámutathatunk – egybevetve azt Szakály metódusával. A módszer előnye, hogy segítségével inkább meg tud a történész felelni az esemény teljességéről adandó beszámoló iránt támasztani szokott elvárásoknak, mint egyéb esetben. A módszer vitathatatlan hátránya viszont, hogy e cél érdekében olykor igen messze el kell távolodnia a „szükszavú”, az inkompetens, sőt olykor hazug tanúságtételektől (a forrásoktól), hogy a valószínűségek, a logikai szabályszerűségek és az elképzelhetőség gyakori bekapcsolásával töltsen ki végül az előtte folyton tátongó űrt, a történet gyakori hézagait.

Nemcsak olyankor folyamodik Perjés a tudományos megismerés által kínált effajta eszköztárhoz, amikor a ma aktuálisan felvetődő kérdések, a bennük megnyilvánuló történelmi érdeklődés megválaszolásához nem veheti igénybe a kívánt történeti adatokat; de akkor is él velük, amikor csupán elégedetlen forrásai információival. Ez esetben rögtön okosabbnak is gondolja magát historikusunk, mint a korabeli szemtanú és krónikás, ami viszont korántsem tekinthető magától értetődő dolognak, szemben azzal az esettel, amikor a történelmi jelentőség megítélése van napirenden. Hogy miként következtek egymásra a (váratlan) események, és hogy ki milyen tapasztalatokat szerzett róluk mint az

²⁵ Perjés: i. m. 413–414. o.

események részese, az aligha dönthető el valamely utólagos (logikai) belátás (és a tettek következményeinek az ismerete) alapján. Mindennél többet mond azonban a szövegszerű szemléltetés, következzenek tehát a rendszerbe szedett példák Perjés történeti narratívájából.

1. Azok az esetek, amikor Brodarics rosszul tudja, amit lát és tapasztal (mivel megfigyelőként inkompetens). Perjés megrója Gyalókyt, mert „szó szerint értelmelte Brodarics leírását, és nem gondolt arra, hogy a krónikás hadi dolgokban járatlan ember, aki *talán* [az én kiemelésem – Gy. G.] nem is volt tudatában annak, mi a jelentősége a csatarend ilyen vagy olyan formájának”.²⁶ Később ezt olvassuk: „Ami a tüzéséget illeti, elfogadhatatlannak tartjuk Brodarics közlését, miszerint az az első harcrend mögött állt.”²⁷ Vagy: „Szinte bizonyosra vehetjük, hogy Brodarics itt teljesen félreértette a dolgot.”²⁸ Továbbá, a csata végkifejletét ecsetelve megjegyzi: „Ha az események leglényesebb mozzanatait nyugodtabb pillanatokban is teljesen félreismerte Brodarics, most, hogy az ágyúk elkezdtek dörögni, teljesen elveszthette fejét – valószínű, hogy az őt elfogó rémületet vetíti ki az egész magyar seregre –, amihez hozzájárulhatott még, hogy az ágyútűztől megvadult lovával is küszködni kellett.”²⁹ S végül: „Brodarics mindent a tüzéség pokoli tüzére és a nagy füstre vezet vissza, ami természetesen nem fogadható el.”³⁰

2. Azok az esetek, amikor Brodarics elhallgat egyet s mást, amiről pedig a történész tudja, hogy mennyire fontos (lehetett). Perjés ragaszkodik ahhoz a feltételezéséhez, hogy Tomorinak volt valamilyen terve a csata vezetését illetően, mely terv ismertetésének külön fejezetet, hét teljes oldalt szentel; holott erről a haditervről semmilyen forrás nem áll a rendelkezésére, sőt a puszta létezése sem bizonyítható források segítségével. Meg is fedí Brodaricsot, hogy miért hallgat Tomori állítólagos haditervéről, majd arra következtet, hogy: „Ennek csak egy magyarázata lehet: nem is tudott róla, sőt a király sem.”³¹ Feltételezésének abszurd voltát megérezve rögtön magyarázkodásba is fog azt illetően, hogy miként fordulhat elő, miszerint semmilyen történeti nyom nem utal a haditervre. Úgy véli, ennek egyedül a titoktartásra való törekvés az oka. Joggal tarthatott ugyanis Tomori attól – így Perjés –, hogy ha előadja haditervét a haditanácsban, „a kitűnő török hírszerzés” nyomban kiszaglássza. Arra a jogos felvetésre pedig, hogy miért nem közölte Tomori akkor a tervet négyszemközt a királlyal, egyik válasza így hangzik: „nem tudjuk”. Akad azonban másfajta válasza is, nevezetesen, hogy „ismerve a fiatal király inga-tag természetét, [Tomori] attól félt, hogy az nem zárja magába a titkot.”³²

A már szinte mulatságosnak ható érvelés figyelemre méltó momentuma, hogy a kezdetben jószérivel csak feltételezett „tény” Tomori állítólagos haditervéről, amiről a források rendre hallgatnak, utóbb afféle bizonyosságként nyer megerősítést a szerző kezében. A terv nyomnélküliségét magyarázva először a még „minden bizonnyal a titoktartás miatt” nem kerülhetett rögzítésre érvel operál a szerző; később azonban feladja kezdet-

²⁶ *Perjés*: i. m. 390. o.

²⁷ Uo. 394. o.

²⁸ Uo. 395. o.

²⁹ Uo. 419. o.

³⁰ Uo. 420. o.

³¹ Uo. 411. o.

³² Uo. 412. o.

ben még óvatoskodó magatartását, kijelentvén: „semmi sem tűnik kézenfekvőbbnek, mint az a feltételezés”, hogy Tomori megbízhatatlannak tartotta a fiatal és ingatag királyt.³³ Erre persze semmilyen kézzelfogható forrásadata nincs Perjésnek.

A mohácsi csata mindenáron való extenzív történeti ábrázolását ambicionálva, nem igen marad más lehetőség, mint pusztá feltételezésekre hagyatkozni akár a konkrét eseményeket illetően is. Ez a törekvés hatja át Perjés *egész* csataleírását, amiről ékesen árulkodik szövegének már maga a nyelvezete is. A bizonyítás során leggyakrabban előforduló szófordulatokra hivatkozhatunk e tekintetben, úgymint: „a magyar hadvezetés a következő dolgokat láthatta előre szinte teljes bizonyossággal”;³⁴ „gondolhatták Tomoriék”;³⁵ „sikerült a magyar sereg felállási helyét és az első lépcső hármastagozódását valószínűsíteni”;³⁶ „a teraszhoz érve a török fővezérletet újabb kellemetlen meglepetés érte: látnia kellett...”;³⁷ „Tomori valószínűleg álló oldalvédnek küldte ki Ráskay csapatát”;³⁸ „A támadás terve nem maradt fenn, de a források közvetett adatai alapján és logikai úton nagy valószínűséggel lehet rá következtetni”;³⁹ „Mindezek alapján nagy valószínűséggel állítható, hogy a magyar sereg tempóvesztéssel indította el a támadását”.⁴⁰ (A kiemelések tőlem – Gy. G.)

A csata sorsdöntő eseményeiről számot adó tényállítások tekintélyes hányada kezdődik a *valószínűleg*, a *kellett látniuk és tudniuk*, a *szinte bizonyosan így volt* szófordulatokkal; kijelentő mondatok helyett pedig rendre feltételes és felszólító módban fogalmazott mondatok sorakoznak szövegében. Amikor pedig a forrás nem a historikus szája íze szerint beszél a történekről, hiszen nem a tudományos logika szerint látatja az eseményeket, az *elképzelhetetlen* ismétlődő emlegetésével tér Perjés fölöttük gyorsan napirendre. Sőt, időnként még meg is leckézteti az inkompetens, a harci eseményeket kizárólag egyetlen nézőpontból láttatni tudó (?), olykor pedig hazugságon is kapott tanúságtevőt. Ahogy a következő esetekben is történik. Brodarics téved a tüzérség helyének a meghatározása során, hiszen „*soha nem hallott és látott dolog* a csak lapos rőppályával lövő ágyúkat saját csapatok mögé állítani”.⁴¹ Vagy: „Aligha akadhatott valaki, akinek az agyában ilyen gondolat felmerült.”⁴² Továbbá: „Egyébként *nehezen képzelhető el*, hogy a király testőrségének eltávolításával akkora felelősséget vállaljon magára.”⁴³ (Kiemelések tőlem – Gy. G.) Se szeri, se száma a megannyi *elképzelhetetlen*, *szinte elképzelhetetlen*, *mindazonáltal nehéz lenne elhinni* és hasonló kifejezéseknek, melyekre a szerzőnek a valóság immár helyes képét visszaadó tényállításai következnek.

³³ Perjés: i. m. 412. o.

³⁴ Uo. 383. o.

³⁵ Uo. 386. o.

³⁶ Uo. 392. o.

³⁷ Uo. 397. o.

³⁸ Uo. 404. o.

³⁹ Uo. 406. o.

⁴⁰ Uo. 411. o.

⁴¹ Uo. 394. o. Ami a józan ész szempontjából tekintve persze igaz, forrás azonban nem erősíti meg a józan ész szerinti utólagos okoskodást.

⁴² Uo. 395. o.

⁴³ Uo. 407. o.

Fel kell tenni tehát a kérdést: érdemes-e ily mértékben mellőzni a modellalkotás kedvéért a szolid tényyszerűség kívánalmát; nem az következik vajon a Perjés által követett eljárásból, hogy a csata aprólékos és szakszerű történeti rekonstrukcióját végül pusztá feltevésekre és az utólagos bölcsessége előírásaira építjük fel?

További, komolyan ezúttal még csak fel sem vehető probléma, hogy miféle elméleti belátásokról van ez esetben szó; valamiféle racionális tudás áll vajon mögöttük fedezet gyanánt? Nekem határozottan úgy tűnik, hogy nem mindig és nem feltétlenül. A kortárs szemtanú vagy szemtanúk hitelességét megkérdőjelező történész ugyanis a szigorúan történeti érvelés helyett gyakran (sőt zömmel) inkább csak retorikus fogásokkal él állításai megalapozása során. A múltra vonatkozó egyes kijelentéseiben megnyilvánuló emberkép viszont többnyire a pusztá józan ész, a *common sense* magától értetődő belátását és logikáját rejti magában és nem például a pszichológiáét vagy a mentalitástörténetét. Egy szó mint száz: nem a racionális megismerés egyéb területei nyomulnak be – modellek és fogalmak formájában – az általa adott történeti magyarázatokba. Holott a modellezés eszköztára eredetileg valami ilyesmit ígért (volna), a dolog azonban idővel, úgy tűnik, némiképp félrecsúszott. Vessünk végül futó pillantást erre a kérdésre is.

Az esemény, mint mentális konstrukció

A hetvenes években Perjés számos vitát gerjesztett maga körül részben épp a fentiekben vázolt „módszertani bűvészkedés” okán.⁴⁴ A mohácsi csata leírására adaptálni kívánt modellalkotó (logikai belátásokat gyümölcösztető) eljárása azért is tűnik újfent pusztá bűvészkedésnek, mert az ismétlődő történetek (struktúrák) leírására és magyarázatára szolgáló modellezés és logikai levezetés nem vihető át minden további nélkül az egyszerű események rekonstrukciójára. Az így kézhez kapott magyarázat ugyanis szigorúan a kauzalitás elvén alapul, az esemény „magyarázata” azonban nem oldható meg a történeteket átélő, kiváltó, befolyásoló és elszenvető alany (egyén vagy közösség) saját értelmező, az eseménynek jelentést kölcsönző aktusa, ezen mentális aktus közelebbi ismerete nélkül (a struktúrákkal már éppen nem ez a helyzet).⁴⁵ Az esemény ugyanis a róla szóló elbeszélés nyomán, annak keretében, és nemkülönben az elbeszélés közösségi befogadása (továbbmondása és alkalmankénti újraértelmezése) révén nyerheti el csupán önnön jelentését. Következésképpen nincs megfigyelőktől, elbeszélőktől, az elbeszélést meghallgató, majd továbbadó közönségtől független eseményvalóság, melyet így sem leírni, sem magyarázni nem lehet az esemény elbeszélésétől elszakítva, és kivált nem lehet azt egyesenes meghazudtolva. Ezért sem járhat tehát sikerrel az a történész, aki a csata-esemény szerkezetét, lefolyásának a menetét valamely utólagos megismerési modell fényében próbálja meg rekonstruálni és értelmezni. Hiszen: „Ahhoz, hogy egy esemény valóban megszülethessen, a szükségszerűen saját nézőponttal, perspektívával rendelkező résztve-

⁴⁴ Vö. *Kosáry Domokos*: Módszertan vagy bűvészkedés? *Valóság*, 1978/10. 94–97. o.

⁴⁵ A megélt tapasztalat és a struktúra kettősségéről lásd *Paul Ricoeur*: A történelem írása és a múlt megjelenítése. In: *Takács Ádám* (szerk.): *A történelem anyaga*. Francia történelemfilozófia a XX. században. Budapest, 2004. 197. o.

vőknek, megfigyelőknek és hallgatónak, befogadónak valamiféle párbeszéd útján meg kell egyezniük (vagy legalábbis egy részüknek), arról, hogy mi is történt valójában.”⁴⁶

Ezért azt gondolom, a történész akár még „tanulhat” is a Brodarics-féle korabeli tanúságtévőktől; megtudhatja ugyanis tőlük, hogy az, ami (a valamikori események részesei szerint) egyszer (velük) megesett, és amit ők eközben cselekedtek vagy csak tenni akartak, az elbeszélés eredményeként így együtt teremti meg magát az eseményt. Ha így fogjuk fel az esemény fogalmát, helyénvalóbb megismerési módszernek tűnik az, amit a *Bouvinés* című hadtörténeti munka francia történész szerzője imígyen juttatott kifejezésre: „megpróbáltam azonosulni a lovagokkal, igyekeztem az ő szemükkel látni a világot, amikor vágatában egymás ellen indultak, ügyelve, hogy ne zuhanjanak nagyot.” De miért fontos és miért lehet különösen gyümölcsöző vajon egy ilyesfajta történészi érzékenység és eljárás mód? Azért, folytatja Duby, mert „[e]zzel egy nagyobb problémát is felvettem és megközelítettem: milyen kapcsolat van egy értékrendszer fejlődése és egy társadalmi formáció fejlődése között?”⁴⁷

Kanyarodjunk még egyszer vissza Mohácshoz. Vele kapcsolatban sem kizárt egy olyasféle történetírói beszédmód elvi lehetősége, amely úgy közelítene az egészében, sőt olykor még egyes döntő részleteiben sem mindig rekonstruálható ütközethez, ahogy azt egy Brodarics nevű korabeli résztvevő a maga egyéni látószögéből, és némi retrospektív távlat birtokában, kifejezetten irodalmi köntösben megírt elbeszélésbe foglalva láttatni engedni számunkra. Nem kellene végre komolyan venni az általa ilyenformán továbbadott emberi élményt, hogy ekként lássuk magunk előtt Mohács ebben és ezúton megnyilvánuló valóságát? Nem volna ésszerűbb, ha a valóság így megalkotott képének a megismerését tűzné célul maga elé a történész, s nem azt, hogy a nem túl nagyszabásúra sikeredett utolsó felvonást az ezt követően elnyert tényleges történelmi jelentőségének megfelelően, vagyis méltó módon prezentálja számunkra? A kérdésre adott válaszom aligha lehet kétséges az olvasó számára.

⁴⁶ *Sohajda Ferenc*: Eset és esemény. A konkrétum történeti vizsgálatának lehetőségei és jelentősége. In: *Szekeres András* (szerk.): A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa. Budapest, 2002. 191. o.

⁴⁷ *Georges Duby*: Folytonos történelem. (Ford. *ifjú Benda Kálmán*.) Budapest, 2000. 114. o.